

ВІКТОР БУРЛАЧУК,

доктор соціологічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціології культури та масової комунікації Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

VICTOR BURLACHUK,

Doctor of Sciences in Sociology, Leading Research Fellow at the Department of Sociology of Culture and Mass Communication, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

burlatchouk@gmail.com

https://orcid.org/0000-0002-6197-0356

Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням

Наприкінці ХХ століття тема пам'яті перетворилася із традиційних тем філософії та психології на тему гостру, пов'язану з новітніми проблемами гуманітарного знання, тему, активно експлуатовану сучасними політиками й залучену до ідеологічних контроверз. Пам'ять на шкоду історії заповнила собою весь простір ставлень людини до свого минулого, здійнялася над історією як головний спосіб управління минулим [Федорова, 2018].

Така ситуація зумовлена тим, що пам'ять, яку раніше розглядали як допоміжний інструмент історичного пізнання, тепер почали сприймати як важливий елемент колективної ідентичності, втрата якого призводить до втрати фундаменту для існування групи.

У 70-х роках ХХ століття склалася особлива ситуація, що викликала до життя так звану історичну політику, або політику пам'яті. Якщо філософське дослідження проблем пам'яті у 30–40-х роках ХХ століття фокусувалося головним чином на розгляді особливостей сприйняття минулого в індивідуальній і колективній свідомості й не виходило за рамки наукових дискусій, то пів-століття по тому ситуація кардинально змінюється. Проблема пам'яті набуває політичного звучання: до розмови про пам'ять долучаються історики та соціологи, політики та представники медійних сфер [Федорова, 2018].

Проблема історичної пам'яті перетворилася на серйозну суспільно-політичну проблему, що має як власне теоретичний, так і практичний аспект. «Пам'ять, — пише французький історик П. Нора, — це життя, носіями якого

Цитування: Бурлачук, В. (2020). Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 124–142.

завжди виступають живі соціальні групи, і в цьому сенсі вона перебуває в процесі постійної еволюції, вона відкрита діалектиці запам'ятовування й амнезії, не усвідомлює своїх послідовних деформацій, підвладна всім ужиткам та маніпуляціям, здатна на тривалі приховані періоди та раптові по-жвавлення. Історія — це завжди проблематична й неповна реконструкція того, чого більше немає. Пам'ять — це завжди актуальний феномен, переживання зв'язку із вічним теперішнім. Натомість історія — репрезентація минулого. Пам'ять унаслідок своєї чуттєвої та магічної природи уживається лишень із тими деталями, які для неї є зручними. Вона живиться туманними, багатоплановими, глобальними та пливкими, частковими або символічними спогадами, вона чутлива до всіх трансферів, відображень, заборон або проєкцій. Історія як інтелектуальна і світська операція закликає до аналізу та історичного дискурсу. Пам'ять поміщає спогад у священне, історія його звідти виганяє, роблячи його прозаїчним. Пам'ять породжується тією соціальною групою, котру вона згуртовує, це повертає нас до того, що, за словами Гальбвакса, існує саме стільки пам'ятей, скільки й соціальних груп, до ідеї про те, що пам'ять за своєю природою множинна й неподільна, колективна й індивідуальна. ... історія належить усім і нікому, що робить універсальність її покликанням. Пам'ять вкорінена в конкретному, у просторі, жесті, образі та об'єкті. Історія не прикріплена ні до чого, крім часових протяжностей, еволюції та відношень речей. Пам'ять — це абсолют, а історія знає тільки відносно" [Нора, 1999: с. 19].

Ми бачимо, що протилежність пам'яті та історії повною мірою може бути осмислена як протилежність "цінність–знання". Якщо історична пам'ять стає предметом політичного протистояння, то тим самим вона втрачає властиве історичному знанню прагнення об'єктивності та істини й починає виражати інтереси певних груп. Історія не знає травм, травми можуть бути тільки у пам'яті.

Особливості мого підходу до проблеми пам'яті полягають у з'ясуванні джерела її ціннісного характеру. Вада досліджень, присвячених проблемам колективної пам'яті, попри їх багатоманіття (у статті Г. Касьянова подано докладну бібліографію праць українських авторів, котрі пишуть на цю тему [Касьянов, 2016: с. 132–133]), полягає у відсутності бажання простежити ціннісну специфіку цього феномену.

Як відбувається перетворення пам'яті на певну цінність? Це питання передбачає інше: як відбувається виникнення цінності? Адже пам'ять сама по собі не є цінністю, як не є цінністю відчуття, сприйняття, уява та інші суб'єктивні здатності. Цінністю вона стає у результаті переходу, коли перестає бути характеристикою індивідуальної свідомості й стає груповою чи колективною. У результаті переходу від індивідуальної до групової змінюється її спосіб існування: з факту індивідуальної свідомості, де вона може бути фрагментарною, неточною, хаотичною, витісненою, вона перетворюється на дискурсивну, наділену трансперсональним існуванням. Вона стає розповіддю, свідченням: "я там був, і я все бачив".

Коллективна пам'ять утворює дискурсивний простір, який миттєво узурпується владою. З'являються інстанції, що починають контролювати роботу пам'яті: які події треба пам'ятати, а які бажано забути, або ж що цю подію

треба оцінювати так, а не інакше. Як зазначає французький історик Ж. Ле Гоф, колективна пам'ять є важливим питанням у боротьбі за владу між суспільними групами [Le Goff, 1992].

Влада використовує наявність у колективній пам'яті можливості ритуалізації: будь-яка історична подія чи історичний персонаж можуть стати об'єктом ритуалу. А ритуал саме і є, за словами Р. Колінза, маленькою соціальною машиною, яка створює групи.

Ціннісний характер колективної пам'яті, наприклад, помітний у соціологічних дослідженнях, коли респондентові пропонують відповісти, як він оцінює ту чи ту історичну подію. У цій оцінці, позитивній або негативній саме й знаходиться всюдисущий привід влади. Коли респондента запитують: “В 1654 році після Переяславської Ради Україна ввійшла під протекторат Російської держави — Україна возз'єдналася з Росією. Як Ви в цілому оцінюєте цю подію?” [Вишняк, 2013], виникає уявна трансісторична спільність між респондентом і “міфічною” державою; подія вилучається з її хронологічного буття, виходить за рамки історичного часу і сприймається як така, що відбувається зараз чи в доступному для огляду минулому.

Сучасне суспільство, включно з усіма соціальними, етнічними та сімейними групами, пережило глибоку зміну традиційного ставлення до минулого, пов'язану зі змінами у структурі влади. Ця зміна охоплює найрізноманітніші форми ставлення до минулого. Передусім це критика офіційних версій історії та поява альтернативних її версій; відновлення слідів знищеного чи відібраного минулого. Достатньо пригадати часи горбачовської “перебудови”, коли зміст колективної й національної пам'яті зазнавав жорсткого переоцінювання, коли під впливом мас-медіа уходили колишні герої і з'являлися нові. Цей процес не оминув і Україну, котра, щойно вона здобула жадану незалежність, вступила в епоху “палкого, в'дливого, майже нав'язливого пригадування”.

Зміна моделі часу та історія

Зміна традиційного ставлення до минулого крім реальних політичних причин мала також ідеологічне підґрунтя. У зв'язку з дискредитацією Радянського Союзу і комуністичної партії відбувся крах марксизму, що передбачав певну модель часу та історії. Кінець революційної ідеї, потужного вектора, що вказував напрям історичного часу в майбутнє, неминуче спричинився до швидкої зміни сприйняття минулого. За революційної моделі часу наперед відомо, що потрібно взяти з минулого, щоби підготувати майбутнє. Відомо також, що треба скасувати, що забути, а за необхідності й насильницьки знищити. Тут доречно пригадати ідеологію Пролеткульту, який мав на меті завдання зруйнувати попередню дворянську культуру та створити нову пролетарську. У понятті історичного часу в цьому разі міститься воля до розриву з минулим. Дослідження історичного часу, спрямовуваного революційною ідеєю, повернуло минулому свободу, невизначеність, вагому присутність у теперішньому.

Існують три моделі уявлення про майбутнє, котрі, на думку П'єра Нора, визначали обличчя минулого: майбутнє як реставрація минулого, майбутнє

як прогрес і майбутнє як революція. Такі уявлення про майбутнє перестають бути актуальними. У зв'язку із крахом революційної ідеї над майбутнім нависає відтепер абсолютна невизначеність. Неможливість передбачати майбутнє ставить певні завдання перед теперішнім. Кінець усілякої телеології історії поклав на теперішнє обов'язок пам'яті. Неможливість передбачати майбутнє пов'язана з безупинно оновлюваним теперішнім. З'являється феномен пришвидшення історії, властивий кінцю ХХ століття. Пришвидшення історії робить неуявлюваним майбутнє і симетрично відсуває минуле — ми стаємо від нього відрізнаними.

Пришвидшення історії впливає на пам'ять у двох аспектах: по-перше, воно створює ефект “акумуляції”, пов'язаний із відчуттям втрати (імператив установ і знарядь пам'яті: музеїв, архівів, бібліотек, колекцій, комп'ютерних каталогів).

По-друге, воно створює ефект автономізації теперішнього — між непередбачуваним майбутнім і непрозорим минулим, що кануло в Лету. Минуле перестає бути гарантією майбутнього, а пам'ять перетворюється на рушійну силу.

Ідея національної пам'яті, що виникає у цій ситуації, виходить за межі наукового дискурсу. Це являє собою *ціннісну легітимацію* минулого.

Морис Гальбваск — засновник концепції колективної пам'яті

Визначальну концептуальну конструкцію колективної пам'яті, що належить французькому соціологові Морису Гальбваску (1877–1945), викладено у його відомій праці “Соціальні рамки пам'яті” (1925) і розвинено згодом у статтях кінця 1930-х і 1940-х років. Його концепція формувалася у боротьбі з постулатами бергсонівського ідеалістичного індивідуалізму. Оригінальність Гальбваска в розумінні пам'яті полягала в тому, що для нього пам'ять може бути тільки соціальною, причому індивідуальну і колективну пам'ять об'єднують соціальні рамки. Соціальні рамки пам'яті дають можливість індивідуальній і колективній пам'яті реконструювати образ минулого.

Дослідження Гальбваска у вивченні соціальної природи пам'яті вказує на те, що колективна пам'ять не збігається з історією (під історією тут розуміється науковий дискурс про минуле) і що вираз “історична пам'ять” у певному сенсі є оксюмороном, що поєднує в собі два взаємовиключні терміни. Історія починається лише там, де закінчується традиція, у той момент, коли вгасає або руйнується соціальна пам'ять. Колективна пам'ять не є простим фіксатором хронологічних подій, вона утримує з минулого тільки те, що досі живе і підтримується інтересом певної соціальної групи. На відміну від колективної пам'яті, історія поза групами і над групами. Колективна пам'ять множинна, і ця множинність виражається в плюральності часу соціальних груп. Історія являє собою абстрактне знання, в якому відсутнє екзистенційне переживання групової пам'яті.

Розведення двох понять, пов'язаних з осмисленням нашого ставлення до минулого, стало серйозною науковою проблемою: виникла дилема, що потребує вибору між *істиною* історії та *вірністю* пам'яті.

Місця пам'яті чи пам'ять, захоплена історією

Головні запити влади, що їх вона висуває до суспільства, виявляються у найрізноманітніших дискурсах: політичному, історичному, літературному тощо. Влада не може не говорити. Передбачається, що все, промовлене нею, має бути почутим (або прочитаним) і зрозумілим. Тому для влади так важлива уніфікація мови. Продукування дискурсу не відбувається у безповітряному просторі, воно має просторове і часове обмеження. Спробуємо визначити локацію, звідки говорить влада.

Такими місцями є не тільки парламентська трибуна, резиденція Президента чи Верховний Суд. Влада втягує у свій дискурс історичні місця: пам'ятники, меморіали, музеї. Такі історичні місця, за образним висловом П'єра Нора, називаються місцями пам'яті.

Ідеться не обов'язково про топографічні місця, про зовнішні мітки, що можуть слугувати опертям для форм соціальної поведінки людей в їхніх повсякденних взаємодіях. Такими місцями пам'яті, згідно із П. Нора, можуть слугувати цивільний календар, стяг, національний символ, прапор республіки, архіви, бібліотеки, словники, музеї, меморіальні церемонії, свята, тріумфальні арки.

Місце пам'яті являє собою деякий вихідний пункт, з якого може розпочатися процес утворення колективної пам'яті. Наприклад, вчитель історії, вказуючи на залишки заіржавілого меча, знайденого археологічною експедицією, коментує: “От цей меч був зброєю, яку ваші предки використовували у боротьбі з ворогами, щоб захистити свою землю”.

Так за посередництва речі, символу і коментаря, що їх супроводжує, виникає емоційний зв'язок, який дає змогу зримо відчутти присутність відсутніх поколінь і нашу залежність від них. Виникає почуття спільного з відсутніми поколіннями буття.

Як працюють механізми колективної пам'яті, можна побачити в А. Чехова в його оповіданні “Студент”. Герой, повертаючись холодного вечора з полювання додому, зустрічає селянок, які гріються біля вогнища. Зустріч відбувається напередодні Великодня, і певна ситуація, в якій опинився студент, — холодна ніч, вогнище, вітер, передчуття головного християнського свята — викликає у нього бажання розповісти самотнім жінкам епізод із Нового Заповіту, пов'язаний зі зреченням апостола Петра свого Вчителя. Біблійна історія викликає у слухачок гостру емоційну реакцію, що дає змогу студентові відчутти присутність дивовижного ланцюга подій, в якому євангельська архаїка може сприйматися як живе теперішнє.

У цьому короткому оповіданні Чехова є всі головні елементи, з якими пов'язана робота колективної пам'яті. Передусім зміст колективної пам'яті не вичерпується життєвим досвідом окремого індивіда. Головний зміст цієї пам'яті набувається у результаті виховання і навчання. Слухачки напевно не вперше чують євангельські історії. Вони точно могли раніше зустрічатися з ними в церковних проповідях, на уроках Закону Божого тощо. Тому ми тут стикаємося з таким важливим елементом пам'яті, як упізнавання. В євангельській історії слухачки впізнають свою історію: історію гріха, зрад-

ництва і покаяння. Саме завдяки тому, що в євангельській історії присутні універсальні сюжети, вона виходить за рамки одиничної події.

У колективній пам'яті особливе місце посідає присутність символічного. Символами стають головні утворення колективної пам'яті і як такі стимули запускають роботу пригадування. Так, в оповіданні Чехова "холодна ніч", "вогнище", "вітер" виступають не тільки як реальні об'єкти, а й як символи. Символізація цих об'єктів відбувається через визнання їхнього універсального характеру. Холодна ніч, вітер — це не ось ці конкретні ніч і вітер, це такі ніч і вітер, котрі як універсальні моральні категорії супроводжують всю історію людства.

Протиставивши пам'ять історії, слід мати на увазі, що сама пам'ять не є безформною торбою, набитою історичними подіями, вона певним чином структурована. Пам'ять, пов'язана зі становленням національної держави, відрізняється від сучасної пам'яті, структурованої іншими процесами.

Скажімо, книга українського письменника Антона Лотоцького "Історія України для дітей" (1934), що витримала низку перевидань, являє собою радше не історичний твір, а зразок роботи з відтворення національної пам'яті. У ній структуровано чотири типи пам'яті: *засадова пам'ять*, що репрезентує образи феодальної монархії та епохи, коли закладалася й утверджувалася українська держава; *пам'ять-держава*, розчинена в образі її власної репрезентації, історичних портретах гетьманів; *національна пам'ять*, пам'ять народу, що усвідомлює себе як націю, пам'ять, на користь якої свідчать перші письменники, котрі писали чистою українською мовою (Петро Гулак-Артемівський, Григорій Квітка-Основ'яненко, Амвросій Метлинський та ін.); *пам'ять-травма*, крах моделі національної ідентичності, сфокусованої на нації-державі.

Відсутність живої пам'яті

Торжество пам'яті, про яке свідчать останні десятиліття ХХ століття, не означає, що ми готові повернутися до традиції та патріархальних відносин. Торжество пам'яті в наш час має специфічний характер. Сучасне українське суспільство залучене до процесу трансформації та оновлення. Це процес, коли нові технології (особливо інформаційні) радикально змінюють життя суспільства, коли царина реального витісняється сферою віртуального, коли визначеність місця і часу перестає бути головною умовою соціальної взаємодії.

Сфера віртуального впливає на колективну пам'ять. Вона позбавляє пам'ять місця. Наприклад, ви зустрічалися з другом В. у місті N, коли йшов дощ, повз вас проходив бродячий пес і т. ін. Місто N, дощ, бродячий пес створюють соціальні рамки пам'яті. Зараз ви зустрічаєтеся у Skure, не полишаючи свого особистого простору, серія зустрічей у Skure нашаровує їх одну на одну і не може зафіксуватися в пам'яті як значуща подія. Пам'ять не може актуалізувати минуле, позаяк минуле позбавлене певної прив'язки до простору і часу, а будь-яке мнемонічне зусилля завжди потребує "всередині-світовості".

П. Нора вважає, що виникає дистанція між пам'яттю цілісною, спонтанною, всеорганізувальною і всемогутньою, і нашою, що є суто історія, слід і вибір. Він певен, що існує два різновиди пам'яті: пам'ять традиційного суспільства і пам'ять індустріального суспільства. Між цими двома різновидами пам'яті виникає дистанція, що невпинно збільшується. Тут історія викорінює пам'ять. Якщо живої пам'яті немає, то вона намагається кристалізуватися, знайти собі втілення. Пам'ять зі сфери традиції, ритуалу переходить у площину простору, вона стає пам'ятником. Тому такою актуальною стає необхідність встановити пам'ятник Петлюрі, перейменувати вулиці на честь героїв УПА тощо.

Ритуали суспільства без ритуалів

Історії відводиться формувальна і спрямовувальна роль стосовно національної свідомості. Місця пам'яті виникають унаслідок зупинки безперервного процесу присутності минулого в теперішньому. Місця пам'яті пов'язані з деритуалізацією. “Це те, що приховує, обряджає, встановлює, створює, підтримує за допомоги мистецтва і волі спільноту, глибоко залучену до процесу трансформації та відновлення, спільноту, яка за природою своєю цінує нове вище за старе, молоде вище за старезне, майбутнє вище за минуле” [Нора, 1999: с. 20]. Це ритуали суспільства без ритуалів.

Минуці святині десакралізованого суспільства, вірність партикулярному в суспільстві, що відкидає партикуляризм. Місця пам'яті народжуються і живуть завдяки почуттю відсутності спонтанної пам'яті: “якби спогади, які вони містять в собі, були насправді живими, у цих бастіонах не було б потреби” [Нора, 1999: с. 10].

Чим менше пам'ять переживається внутрішньо, тим більше вона потребує зовнішньої підтримки й відчутних точок опертя, у яких і тільки завдяки яким вона існує.

За класичної доби необхідність історичної фіксації стосувалася царських династій, діяльності певних соціальних інститутів, церкви, держави. Інакше кажучи, на місце в колективній пам'яті могли претендувати лишень головні історичні події. Хто тільки сьогодні не вважає себе зобов'язаним записати свої спогади чи написати свої “мемуари”. Їх пишуть політики та кінозірки, лікарі та ветерани, кухарі та фарцовщики.

Результатом ліквідації живої пам'яті є всезагальне прагнення все реєструвати.

Минуле минуло

Як дуже точно зауважив П'єр Нора, характерне для нашого часу нескінченне виробництво архіву — це загострена властивість нової свідомості, якнайчіткіше вираження тероризму історизованої пам'яті.

Перехід від пам'яті до історії змушує кожную соціальну групу шукати нове визначення своєї ідентичності, піддаючи ревізії власну історію. “Згадати все” стає імперативом сучасного життя.

Оскільки ми не бачимо присутності в суспільній свідомості спільної пам'яті, що має служити національній єдності, й натомість знаходимо строкате розмаїття групових пам'ятей, які перебувають у перманентному конфлікті одна з одною, остільки для створення спільної пам'яті суспільство породжує певну верству людей — це “люди-пам'ять”. Минуле минуло і минуле не минуло. Над індивідом і групою тяжіє примус до пам'яті, відчуження групової пам'яті з офіційної історії надає процесові спогаду інтенсивності внутрішнього примусу. В ньому ніби лунає внутрішній голос: “Ти маєш бути українцем!”

Раніше істинне сприйняття минулого історією-пам'яттю полягало в констатації того, що насправді минуле не минуло. Його могло оживити зусилля ремеморизації, а саме теперішнє ставало свого роду повтореним минулим, присутнім завдяки такому зусиллю. Зараз минуле постає у формі болісних для колективної пам'яті спогадів і викликає запеклі суперечки.

Перетворення пам'яті на політику

Як відомо, політика не втручається у процес виробництва наукового знання, проте питання, пов'язані з історією, несподівано виявляють свій зв'язок з актуальністю політичних процесів. Чи не є це втручання політики спробою управління минулим? Управляти минулим — означає розглядати минуле з певної точки зору, бачити в минулому інструмент, здатний виправдати ті чи ті політичні дії. Особливим чином змодифіковане минуле є джерелом легітимації політичної влади, спробою угрунтовувати владу на традиції (одна з форм влади, описана М. Вебером). Влада, угрунтована на традиції, це і є влада, що створює, зокрема, інститути національної пам'яті як підґрунтя своєї легітимації.

Перетворення пам'яті на інструмент політики заторкує засади моральної рефлексії, оскільки маніпуляції пам'яттю можуть бути джерелом кривавих конфліктів між людьми. Тому не випадково один із найвідоміших філософів сучасності Поль Рікер вважав пропаганду ідей політики справедливої пам'яті своїм громадянським обов'язком. “... Мене не перестає непокоїти стан справ, коли в одному випадку надміру захоплюються питаннями пам'яті, в іншому — забуття і жодного слова не говорять про значення поминання і про надуживання пам'яттю чи забуттям. Ідея про політику справедливої пам'яті є в цьому плані однією з головних тем, вивчення якої я вважаю своїм громадянським обов'язком” [Рікер, 2004: с. 15].

Держава в осерді нашої пам'яті

Одним зі способів орієнтації в історичному часі є офіційний календар, що являє собою тривіальне втілення колективної пам'яті. Список календарних днів визначає наше повсякденне життя і задає йому певний ритм. Будні заступають вихідні, а робочі дні — свята. Він пропонує список днів року, розподілений на тижні та місяці, із позначенням свят і пам'ятних дат. Для нас це щось цілком тривіальне, на що ми не звертаємо уваги. Наше сприйняття темпоральності зорганізоване структурами цього суспільного часу. Як ми

вже зазначали, у “Соціальних рамках пам’яті” Морис Гальбвакс стверджує, що підстави будь-якого звернення до спогадів слід шукати в тому, що він називає соціальними рамками пам’яті, тобто в тих власне соціальних орієнтирах, відповідно до яких ми зорганізовуємо своє приватне життя. Так, у серцевині нашої пам’яті ми виявляємо організаційні структури держави, громадянські свята, світські чи релігійні... Тобто ми знаходимо цілий комплекс структур соціальної темпоральності, маркований соціальними орієнтирами та колективними різновидами діяльності. Він виявляється в самій глибині нашої особистої свідомості [Бурдье, 2016: с. 57].

Соціальні суб’єкти не можуть передати один одному свій пережитий час безвідносно до часових орієнтирів, уписаних в періодичність офіційних календарів. Коли ми на певний термін складаємо свої життєві плани, вони завжди розчленовуються на певні часові періоди, що мають чітку прив’язку до календарних дат. Завтра ніколи не буває абстрактним, це завтра понеділка, вівторка тощо. Календар виступає як спосіб управління часом, створює часові орієнтири, що фундаментально визначають наше життя.

Ми виявляємо державу не тільки всередині темпоральних орієнтирів нашої пам’яті, а й усередині нашої соціальної чутливості. Особливості нашої реакції на ті чи інші історичні події сформовані державою, що дає підстави говорити про деяку особливу форму чутливості — історичну. Тобто наше сприйняття минулого соціально сформоване.

Історична реконструкція — ритуал у деритуалізованому суспільстві

Один із симптомів відсутності живої пам’яті — це спроба знайти для колективної пам’яті референцію в реальності. Пошуком такої референції опікуються історичні реконструктори. В історичній реконструкції представлено два популярні напрями: так звана жива історія і військово-історична реконструкція.

У живій історії реконструкція націлена на відтворення способу життя людей якоїсь місцевості в певний історичний період. Учасники експерименту намагаються цілковито відтворити спосіб життя людей певного історичного періоду в певній місцевості. У цьому сенсі показовим є проєкт каналу Бі-Бі-Сі “Вікторіанська ферма”. Цей проєкт являє собою реконструкцію життя на фермі часів вікторіанської доби в Англії. Група істориків та археологів на рік оселилися на давній фермі (графство Шропшир, там розташований маєток Актон Скот, де збереглися вікторіанські будівлі) і господарюють, як це було за часів королеви Вікторії. Завдання учасників— максимально зануритися в заданий час, прожити його відповідно до хронологічних характеристик. Усе має відповідати добі, починаючи від вбрання й обмундирування і до, наприклад, догляду за худобою чи способу приготування їжі.

Справжні елементи історичної реконструкції можна виявити й у сучасній кінематографії. Прикладом може слугувати фільм режисера Іллі Хржановського про життя радянського фізика Льва Ландау. Участь у проєкті передбачала жорстке підпорядкування правилам і звичаям радянського часу: кожен, хто потрапляв на майданчик, носив одяг 1930-х — 1960-х років і мусив

підкорятися вигаданій легенді, існуючи в умовах стилізованої реальності під безупинним спостереженням камери оператора — задля того, щоб під впливом відтворених обставин трансформувати логіку звичної поведінки.

Що стосується другого напрямку, то він спрямований на відтворення військового минулого у вітчизняній і світовій історії (зброя, обладунки, система ведення бою, пам'ятні баталії тощо).

Історична реконструкція чимало запозичує від логіки ритуалу. Дії, здійснювані учасниками, позбавлені будь-якого практичного змісту: нема необхідності, користуючись старими малоефективними технологіями, вирощувати домашню худобу, збирати врожай, заготовлювати припаси.

Аналізуючи історичну реконструкцію, можна також звернути увагу на деяку наближеність її до вистави історичної п'єси. Проте головне завдання історичної реконструкції на відміну від історичної драми спрямоване на подолання низки сценічних умовностей. Тут немає акторів, які беруть участь у *виставі*, учасники реконструкції силкуються реально взаємодіяти з історичними предметами, намагаючись опанувати їхні специфічні якості (оранка, стрижка овець, будівництво сараю, виготовлення знарядь праці тощо). Замість сцени тут реальний простір зі збереженими історичними будівлями. Час спектаклю — сценічний час, у ньому можуть бути представлені різні часи й навіть епохи. Час реконструкції — це реальний час, в якому доводиться виконувати різноманітні практичні завдання.

Історична реконструкція спрямована на те, щоб подолати розрив між офіційною історією і живою пам'яттю. У результаті ми одержуємо історичну пам'ять як певний образ, спрямований на підтвердження групової ідентичності.

Пам'ять і вигаданий момент в історії

Будь-яка теорія суспільного договору — від Русо до Гобса — свідчить про певний вигаданий момент в історії, стрибок, у результаті якого здійснювався перехід від війни до громадянського миру, проте жодна з цих теорій не пояснює його. Ми не маємо доступу до цієї "нульової позначки" в суспільному договорі, до самого моменту народження соціального порядку, котрий можна було б так чи інакше пояснити. Ми знаємо лише систему авторитету, але ніколи не були присутні при його зародженні.

Чимало пам'ятних церемоній (день Конституції, день Незалежності) спрямовані на відтворення в уяві нульової позначки історії, на утворення деякого чутливого органу, який би реагував на різноманітні спроби меморіалізації, наприклад, руйнування чи встановлення пам'ятника, святкування тієї чи тієї події.

У своїх претензіях на легітимацію влада намагається сформувавши суб'єкта, *котрий емоційно реагує на ті чи інші історичні події*, через реакцію якого вона намагається управляти, формуючи його ідентичність. Але щоб сформувавши такого суб'єкта, його потрібно консолідувати.

Таку інтеграцію влада воліє спостерігати у пам'ятних церемоніях, у процесі яких та чи та людська спільнота відтворює події, які вважає основою своєї ідентичності.

Будь-яка людська спільнота набуває міцності та сталості завдяки стійкому й довгостроковому образу, котрий вона створює про себе саму. Роль ідеології полягає в тому, щоби створювати і поширювати переконання, що ці засадові події є конститутивними для соціальної пам'яті, а завдяки їй — і для ідентичності самої спільноти. Функція ідеології слугує посередником колективної пам'яті, щоби початкову цінність засадових подій у житті суспільства зробити об'єктом віри.

“Ідеологізація пам'яті уможливується завдяки різноманітним засобам, пропонованим роботою з нарративної конфігурації. Подібно до того, як персонажі оповідання, а разом з ними й розказана історія включаються в інтригу, нарративна конфігурація сприяє моделюванню ідентичності головних дійових осіб, а також і контурів самої дії” [Рікер, 2004: с. 124]. Розказана історія далеко не нейтральна, вона вже залучена до поля дії різних інтересів. Уже на рівні оповідання задіяно ресурси маніпуляції, селективна функція оповідання використовує одночасно і забуття, і відродження в пам'яті.

Колективна пам'ять і пам'ять історична

Розрізненням між колективною пам'яттю і пам'яттю історичною ми зобов'язані Морисові Гальбваку. Він пропонує пригадати ситуацію школяра, який вивчає історію. Вчитель жадає від учня знання історичних дат, фактів, видатних подій, важливих персонажів. Лекція вчителя історії — це, власне, оповідання, рамками референції якого є країна. На цій стадії вивчення історія сприймається, особливо школярем, як зовнішня і мертва. Відсутність інтересу зумовлена тим, що дитина не є свідком чи учасником історичних подій. Відчуття зовнішнього характеру фактів посилюється від того, що події, про які розповідає вчитель, розташовані в календарному хронологічному порядку. Гальббак розглядає поступове подолання розриву між історією, яку викладають, і живою пам'яттю. На його думку, спершу над пам'яттю здійснюється певне насильство, що надходить ззовні. Відкриття того, що пізніше дістане назву “історична пам'ять”, полягає в акультурації екстеріорного шляхом призвичаєння до незвичного, до чужості історичного минулого, яка страхає [Рікер, 2004].

Роль оповідань, почутих із вуст старших у сім'ї, полягає в розширенні часового обрїю, закріплюваного поняттям історичної пам'яті. Знаходячи опертя в розповідях про предків, зв'язок поколінь прищеплюється до величезного генеалогічного дерева, коріння якого сягають глибин історії.

Нудні шкільні розповіді про історію, що складаються з дат і заучуваних фактів, одушевляються спогадами свідків історичних подій і стають тим, що Гальббак називав соціальними рамками пам'яті. Пам'ять, як особиста, так і колективна, збагачується історичним минулим, яке ми поступово опановуємо. Читання історичних творів, підхоплюючи естафету від розповідей свідків, надає поняттю “сліди минулого” публічного характеру, а разом і особистісного виміру. Відкриття пам'ятників минулого дає змогу виявити “уцілілі острівці минулого”. Саме так історична пам'ять поступово інтегрується до живої пам'яті.

Чи розчиняється зрештою історія в пам'яті? І чи розширюється пам'ять, коли стає історичною пам'яттю? Головним референтом історичної пам'яті залишається нація, але між індивідом і нацією є багато інших груп, пам'яті яких можуть конфліктувати між собою. Між колективною пам'яттю і пам'яттю історичною і далі існує прихована незгода, це дає підстави стверджувати, що “загалом історія розпочинається тільки там, де завершується традиція” [Хальбвакс, 2007].

Підручники історії для дітей, як правило, являють собою зразок формування колективної пам'яті. Яскравим прикладом можна вважати підручник з української історії для дітей А. Лотоцького, аналіз якого може прояснити деякі аспекти роботи колективної пам'яті. Відправною точкою для роботи колективної пам'яті є не подія, історичний факт, а формулювання деякої трансісторичної сутності, з якою пов'язані всі подальші події.

Історія народу завжди пов'язана з територією, яку він населяє. Територія сприймається як життєво важлива цінність, на підставі якої можна судити про вітальну енергію даного народу, а збільшення чи зменшення території може свідчити про періоди кризи чи розквіту. Заснувати державу — це обов'язково знайти певну територію і визнати її як необхідну умову існування відповідного народу.

“Погляньте, діти, на мапу України! На цій мапі маєте зазначені межі української землі, де здавен-давня жив і живе наш український народ. Треба вам знати, що простір землі, заселеної нашим народом, є такий великий, що аби перейти його пішки з заходу на схід, треба йти 90 днів, ідучи денно по 30 кілометрів. Отже, це простір завдовжки 2700 км, а в найширшому місці доходить до 1000 кілометрів. Загально займає він близько 1 мільйона квадратних кілометрів поверхні.

Українців є близько 50 мільйонів, і тому ми, по росіянах і німцях, належимо до найбільших народів у Європі, а простором українська земля належить до найбільших країв у світі” [Лотоцький, 1990: с. 4].

У наведеній цитаті передусім передбачається апріорна племінна ідентичність між читачем і автором, на цю ідентичність вказують такі вирази, як “наша Україна”, “наш український народ”, “простір землі, заселеної нашим народом”.

Наведене судження не належить до висловлювань, що визначають специфіку історичної думки. Ми проникаємо в серцевину роботи колективної пам'яті, зайнятої конституюванням національної ідентичності. Визначальними умовами такої ідентичності є територія і народ. Територія — трансісторична сутність, попри всі історичні зміни, вона продовжує бути незмінним референтом історичного опису. Колективна пам'ять не стурбована такими питаннями, чи є територія, яку населяє даний народ, даною Богом раз і назавжди в певних і незмінних кордонах або ж вона впродовж історії може неодноразово змінюватися у своїх кордонах. Тут виникає певний парадокс: історична рухливість певних кордонів не скасовує наявності деяких абсолютних кордонів. Територія виступає незмінною субстанцією, приписаною даному народу.

Такої само редукції до субстанції зазнає і поняття народу. Колективна пам'ять уникає розглядати народ як утворення, що складається із різних

етнічних груп і чиє поняття зобов'язане своїм існуванням буржуазній історіографії.

“Отже, запам'ятайте собі, що ви є українці, нащадки тих українців, які з-перед дванадцяти століть заснували свою державу. А столицею її було завжди місто Київ, “мати українських міст” і колиска цілої України” [Лотоцький, 1990: с. 7].

Колективна пам'ять розглядає історичний час як головну перешкоду для ідентифікації, час — це те, що безупинно піддає національну ідентифікацію випробуванням. Воно змушує групову пам'ять щоразу відшукувати народну субстанцію у товщі історичних часів.

Територія, з якою пов'язана групову пам'ять, пластична — вона може розширюватися від Сяна до Дона або стискатися до меж одного міста, наприклад Києва.

В якості протяжної субстанції українські землі можуть частково переходити до руки ворога, але потім вони все одно повертаються до своєї істинної сутності. Так, князь Володимир “зібрав усі українські землі під свою руку, і вся Україна мала тільки йому коритися. Він також повідбирав українські землі від ворожих сусідів, які ті землі раніше завоювали. Наприклад, на заході прилучив Червенські та й інші городи, від литовців узяв Побужжя (землі над Бугом), а також прилучив до своєї держави українську землю за Карпатами”. Злучивши так усі українські землі в одне ціле, князь Володимир забезпечив їх від ворогів” [Лотоцький, 1990: с. 23].

Автор використовує таке поняття, як “всі українські землі”. Це поняття має всі риси апріорної сутності, даної початково і непідвладної жодним принципам змін, крім випадкових і тимчасових. Їх можна втратити, захопити, але вони все одно рано чи пізно повернуться до свого одвічного хазяїна, українського народу. Не випадково в історичній літературі трапляються такі вирази, як “одвічно руські” (німецькі, українські тощо) землі.

Колективну пам'ять визначає історія держави-нації, яка утворює її головний референт і яку постійно травмує нездатність виявити початок історії, оскільки щойно ви визначите як початок певну історичну подію, то одразу постанете перед необхідністю вийти за межі цього початку і вказати більш давню точку в історичній хронології. Тому колективна пам'ять відмовляється від “початку” і переходить до поняття “витоки”. На відміну від початку, витоки означають раптову подію, яка завжди актуальна, яка не має прив'язки до певної хронології, яка тепер, як і раніше, завжди присутня. Витоки — це не початок, це позачасова сутність, що лежить в основі держави.

Пам'ять меншин чи спроба здобуття Україною колективної пам'яті

Наприкінці ХХ століття у зв'язку з кризою офіційної історіографії відбувається поява різноманітних форм пам'яті меншин, для яких відвойовування власного минулого є необхідною умовою утвердження власної ідентичності.

Пам'яті меншин виникають, коли в тоталітарних суспільствах із домінуютьною ідеологією відбувається процес визволення від колишнього соціаль-

ного порядку. Руйнація домінування спричиняється до того, що країни, які вийшли з-під влади тоталітарних режимів ХХ століття, намагаються звернутися до своєї давньої, традиційної пам'яті, забороненої або спотвореної за умов відповідного режиму. Це випадки Росії та країн Східної Європи. Бурхливий розквіт пам'ятей меншин кардинально змінив співвідношення і взаємовідношення історії та пам'яті. Точніше, він зробив актуальним маловживане поняття “колективна пам'ять”.

Порівняно з офіційною історією, яка багато в чому визначалася півною ідеологією, пам'яті властивий режим демократичності та протесту. Вона виникла як відповідь на приниження та зневагу щодо тих, хто не мав права на свою власну, відмінну від офіційної, історію. Пам'ять меншин не претендує на історичну об'єктивність, вона гарантує вірність.

Наявність живих свідків минулого (учасників Другої світової війни та підпілля, жертв репресій) створювала альтернативне розуміння історії; вони несли в собі істину живої пам'яті про пережите, відмінну від істини історії.

Як зазначає П'єр Нора, історія, що стала науковою дисципліною, побудована, хоча і виходячи з пам'яті, але проти пам'яті, яку вважали індивідуальною, психологічною, оманливою і, зрештою, не більш ніж свідченням, що потребує інтерпретації. Історія була цариною колективного, тоді як пам'ять — сферою індивідуального. Історія була єдиною, а пам'ять, за визначенням, множинною, адже індивідуальна, по суті, Ідея колективної пам'яті, емансипованої й сакралізованої, перевернула це співвідношення з ніг на голову. Раніше індивіди мали пам'ять, а спільноти — історію. Ідея, що пам'яттю володіють саме спільноти, передбачає глибоку зміну місця індивідів у суспільстві та ставлення їх до колективу: тут секрет загадкового успіху (який потребує пояснення) ще однієї ідеї, а саме ідеї ідентичності, без якої неможливо зрозуміти зростання пам'яті.

Щоб підтримати роботу колективної пам'яті, створюється Інститут національної пам'яті, який забезпечує перетворення історичної самосвідомості на соціальну свідомість. Передбачається, що колективна пам'ять має стати основою соціальної та політичної згуртованості. Через школу і шкільні підручники починає створюватися епопея національної спільноти, в якій, своєю чергою, за прикладом тоталітарної ідеології, згладжуються будь-які особливості — регіональні, сімейні, лінгвістичні, релігійні, соціальні, сексуальні, якщо тільки вони не є частиною великої національної історії.

Героїчний епос зі своїми вершинами та спадами, часами величі та випробувань, невичерпним набором персонажів, сцен, мудроців, інтриг, дат, добрих і лихих сил — це сімейна сага, яка починається з утворення Київського князівства і завершується встановленням незалежної України і проходить через Галицько-Волинську державу, Козаччину та війни ХХ століття.

З одного боку, створюється колективна національна історія. З іншого боку, її постійно збувають спогади приватного характеру. Ми присутні при створенні священної історії, оскільки за характером вона не відрізняється від релігійного катехізису, який і намагалася собою замінити. І це була історія сакральна — як історія батьківщини, що заслуговує того, щоб їй жертвували життям; легенда, що діяла як найпотужніший двигун соціальної інтеграції та згуртованості.

Інтенсивне використання колективною пам'яттю минулого (політичне, туристичне, комерційне) відбирає в історика його традиційну монополію на інтерпретацію минулого. Тепер місце поряд з істориком посідають постаті судді, свідка, представника мас-медіа та законодавця. Законодавець, наприклад, може видати закон про кримінальну відповідальність за невизнання тих чи інших історичних фактів.

В Україні ми спостерігаємо інверсію динаміки поминання, модель колективної пам'яті взяла гору над історичною пам'яттю, звідки й зовсім інше використання минулого.

Місце якої історичної моделі могла би посісти модель пам'яті? Вона посіла місце прославлення безособового суверенітету союзної держави. Ця модель варта називатися історичною моделлю, оскільки саморозуміння радянських громадян ідентифікувалося з історією становлення радянської держави. Власне її місце посідає пам'ять — приватна, роздрібнена, національна, локальна, культурна. У Радянському Союзі історія і пам'ять становили єдине ціле: історія верифікувалася пам'яттю. Інверсія, що виявляється біля витоків одержимості пам'яттю, полягає у відродженні втрачених традицій, пластів минулого, від яких ми відокремилися.

Україна у війні пам'ятей

Звільнившись від політичної залежності від Радянського Союзу, Україна і на рівні ідеологічному, і на рівні національної пам'яті намагається утвердити свою незалежність від колективної пам'яті правопріємниці Радянського Союзу — Росії. Насамперед ця війна пам'ятей стосується оцінки подій Другої світової війни. Друга світова війна посідає центральне місце в історичній пам'яті усього світу. В історичній пам'яті більшості європейців у результаті Нюрнберзького процесу сформувалося уявлення, що найбільшими злочинцями в історії людства були нацисти. Проте для представників української національної пам'яті така позиція є неприпустимою. У розв'язанні Другої світової війни винні і комуністи, і нацисти.

Ідеологи української колективної пам'яті розмірковують приблизно так:

“Спільна перемога” — це обритування спільної подальшої історії. А Велика Перемога як виправдання — це виправдання всього сталінізму і комуністичного терору. Якщо ми залишаємося на позиції радянської концепції історії війни, це означає, що ми відмовляємося від нашої незалежності і кажемо, що ми надалі разом із Росією. Разом перемогли і разом будемо жити. Відмовляємося від будь-якого демократичного вибору, бо ж Сталін був ефективним менеджером, який забезпечив нам перемогу.

От чому вся ця радянщина просто неприйнятна”.

Тут варто звернути увагу на такий момент. Оцінка Другої світової війни виходить за рамки історичного дискурсу. З цією оцінкою намагаються дати собі раду різні соціальні групи. Феномен перемоги визначається не в межах фундаментальних історичних досліджень, без зорієнтованості на якесь об'єктивне дослідження, він постає як підсумок ідеологічного протиборства, як результат певної державної політики.

Висновки

Протилежність колективної пам'яті та історії може бути осмислена як протилежність “цінності — знання”. Всесвітнє торжество пам'яті на зламі століть мало під собою ідеологічне підґрунтя й пов'язане із крахом певної моделі часу та історії.

Особливе місце в колективній пам'яті посідає присутність символічного, що є головним стимулом, який запускає роботу спогаду. Відсутність у суспільній свідомості спільної пам'яті, що має послужити національній єдності, компенсується наявністю групових пам'ятей, які перебувають у взаємній боротьбі.

Перетворення колективної пам'яті на інструмент державної політики заторкує засади моральної рефлексії, оскільки маніпуляції пам'яттю можуть стати джерелом кривавих конфліктів між людьми.

Сказане змушує дослідника визнати подвійний характер колективної пам'яті. З одного боку, сакралізація пам'яті виступає як момент, що передбачає принцип емансипації та звільнення, з іншого боку, вона може породити прагнення до замкнутості та ізоляції і стати одним із головних стимулів у розв'язанні війни.

Джерела

Бурдьє, П. (2016). *О государстве: курс лекций в Коллеж де Франс (1989–1992)*. Москва: Издательский дом “Дело”.

Вишняк, О.І. (2013). Історичні події в оцінках масової свідомості громадян України (соціологічний аналіз). В: *Національна пам'ять. Зб. наук. праць* (вип. 6, сс. 32–40). Київ: Пріоритети.

Касьянов, Г.В. (2016). Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять. *Український історичний журнал*, 2, 118–137.

Лотоцький, А. (1991). *Історія України для дітей*. Івано-Франківськ: Просвіта.

Нора, П. (1999). Проблематика мест памяти. В: *Франция — память* (сс. 17–50). Санкт-Петербург: Издательство Санкт-Петербургского университета.

Нора, П. (2005). Всемирное торжество памяти. *Неприкосновенный запас*, 2, 68–93.

Рикер, П. (2004). *Память, история, забвение*. Москва: Издательство гуманитарной литературы.

Федорова, М.М. (2018). История / память: “трудная” дилемма. *История философии*, 23 (1), 108–121.

Хальбвакс, М. (2007). *Социальные рамки памяти*. Москва: Новое издательство.

Le Goff, J. (1992). *History and Memory* / Tr. by S. Rendall, E. Claman. S.l.: Columbia University Press.

Отримано 06.08.2020

References

Bourdieu, P. (2016). *On the State: A Course of Lectures at the College de France (1989–1992)*. [In Russian]. Moscow: Publishing House “Dielo”. [= Бурдьє 2016].

Fedorova, M.M. (2018). History / memory: a “difficult” dilemma. [In Russian]. *History of Philosophy*, 23 (1), 108–121. [= Федорова 2018].

Halbwachs, M. (2007). *Social Framework of Memory*. [In Russian]. Moscow: New publishing house. [= Хальбвакс 2007].

Kasianov, H.V. (2016). Historical memory and historical policy: on the question of terminology and genealogy of concepts. [In Ukrainian]. *Ukrainian Historical Journal*, 2, 118–137. [= Касьянов 2016].

Le Goff, J. (1992). *History and Memory* / Tr. by S.Rendall, E.Claman. S.l.: Columbia University Press.

Lotots'kyi, A. (1991). *History of Ukraine for Children*. [In Ukrainian]. Ivano-Frankivsk: Prosvita. [= Лотоцький 1991].

Nora, P. (1999). The problem of a memory spaces. In: *France – Memory* (pp. 17–50). [In Russian]. St. Petersburg: Publishing house of St. Petersburg University. [= Нора 1999].

Nora, P. (2005). A worldwide celebration of memory. [In Russian]. *Neprikosnovennyi Zapas*, 2, 68–93. [= Нора 2005].

Ricœur, P. (2004). *Memory, History, Forgetting*. [In Russian]. Moscow: Publishing House of Humanitarian Literature. [= Рикер 2004].

Vyshnyak, O.I. (2013). Historical events in the raising of the mass consciousness of the citizens of Ukraine (sociological analysis). [In Ukrainian]. In: *National Memory. Collection of scientific papers* (Iss. 6, pp. 32–40). Kyiv: Priorityty. [= Вишняк 2013].

Received 06.08.2020

ВІКТОР БУРЛАЧУК

Колективна пам'ять: між цінностями та історичним знанням

Наприкінці XX століття несподівано актуалізувалися, здавалося б, другорядні питання: про що ми задуємо і кому належить пам'ять? Поняття пам'яті як однієї з психічних характеристик діяльності індивіда доповнюється поняттям колективної пам'яті, яке потребує іншого способу аналізу, ніж в разі діяльності окремого індивіда.

У 70-х роках XX століття склалася ситуація, яка викликала до життя так звану історичну політику, або політику пам'яті. Якщо філософські дослідження проблем пам'яті 30–40-х років XX століття фокусувалися головним чином на розгляді особливостей сприйняття минулого в індивідуальній та колективній свідомості й не виходили за рамки наукових дискусій, то півстоліття по тому ситуація кардинально змінилася. Проблема пам'яті набула політичного звучання: до дискурсу про пам'ять залучилися історики та соціологи, політики та представники медійних сфер.

Сучасне суспільство, включно з усіма соціальними, етнічними та сімейними групами, пережило глибоку зміну традиційного ставлення до минулого, пов'язану зі змінами у структурі влади. У зв'язку з дискредитацією Радянського Союзу й разом із тим комуністичної партії та її ідеології стався крах марксизму, який передбачав певну модель часу та історії. Кінець революційної ідеї, потужного вектора, що вказував напрям історичного часу в майбутнє, неминуче спричинив зміну сприйняття минулого.

Три моделі уявлення про майбутнє, які, на думку П'єра Нора, визначали обличчя минулого (майбутнє як реставрація минулого, майбутнє як прогрес і майбутнє як революція), що існували донедавна, наразі втратили свою актуальність. Сьогодні над майбутнім нависає абсолютна невизначеність. Неможливість передбачити майбутнє ставить певні завдання перед теперішнім. Кінець будь-якої телеології історії накладає на теперішнє обов'язок пам'яті.

Особливості життя пам'яті, специфіка її стану та функціонування безпосередньо позначаються на стані ідентичності, як особистої, так і колективної. Спотворення пам'яті, неправильна її робота, ідеологічне маніпулювання нею можуть призвести до кризи ідентичності.

Меморіальний феномен — це певний політичний ресурс у ситуації жорстких соціально-політичних розривів і змін. За умов економічної кризи і за відсутності реальної та

чіткої програми майбутнього розвитку держава часто прагне перетворити пам'ять на головний елемент національної консолідації.

Ключові слова: колективна пам'ять, історична пам'ять, цінність, історична реконструкція, ідентичність

ВИКТОР БУРЛАЧУК

Коллективная память: меж ценностями и историческим знанием

В конце XX века неожиданно стали актуальными, казалось, второстепенные вопросы: о чем мы вспоминаем и кому принадлежит память? Принятие памяти как одной из психических характеристик деятельности индивида дополняется понятием коллективной памяти, которое требует иного способа анализа, чем в случае деятельности отдельного индивида.

В 70-х годах XX века сложилась ситуация, вызвавшая к жизни так называемую историческую политику, или политику памяти. Если философское исследование проблем памяти в 30–40-е годы XX столетия фокусировалось главным образом на рассмотрении особенностей восприятия прошлого в индивидуальном и коллективном сознании и не выходило за рамки научных дискуссий, то полвека спустя ситуация кардинально изменилась. Проблема памяти обрела политическое звучание: в разговор о памяти вступили историки и социологи, политики и представители медийных сфер.

Современное общество, включая все социальные, этнические и семейные группы, пережило глубокое изменение традиционного отношения к прошлому, связанное с изменениями в структуре власти. В связи с дискредитацией Советского Союза и вместе с тем коммунистической партии и ее идеологии произошел крах марксизма, предполагавшего определенную модель времени и истории. Конец революционной идеи, мощного вектора, указывавшего направление исторического времени в будущее, неизбежно повлек за собой изменение восприятия прошлого. Существовавшие ранее три модели представления о будущем, которые, по мнению Пьера Нора, определяли лицо прошлого (будущее как реставрация прошлого, будущее как прогресс и будущее как революция), потеряли свою актуальность. Сегодня над будущим нависает абсолютная неопределенность. Такая невозможность предвидеть будущее ставит определенные задачи перед настоящим. Конец всякой телеологии истории возлагает на настоящее долг памяти.

Особенности жизни памяти, особенности ее состояния и функционирования прямо сказываются на состоянии идентичности, как личной, так и коллективной. Искажение памяти, неправильная ее работа, идеологическое манипулирование ею могут породить кризис идентичности. Мемориальный феномен — это определенный политический ресурс в ситуации жестких социально-политических разрывов и изменений. В условиях экономического кризиса и при отсутствии реальной и четкой программы будущего развития государства часто стремится превратить память в главный элемент национальной консолидации.

Ключевые слова: коллективная память, историческая память, ценность, историческая реконструкция, идентичность

VIKTOR BURLACHUK

Collective Memory: Between Values and Historical Knowledge

At the end of the twentieth century, questions of a secondary nature suddenly became topical: what do we remember and who owns the memory? Memory as one of the mental characteristics of an individual's activity is complemented by the concept of collective memory, which requires a different method of analysis than the activity of a separate individual.

In the 1970s, a situation arose that gave rise to the so-called “historical politics” or “memory politics.” If philosophical studies of memory problems of the 30’s and 40’s of the twentieth century were focused mainly on the peculiarities of perception of the past in the individual and collective consciousness and did not go beyond scientific discussions, then half a century later the situation has changed dramatically. The problem of memory has found its political sound: historians and sociologists, politicians and representatives of the media have entered the discourse on memory. Modern society, including all social, ethnic and family groups, has undergone a profound change in the traditional attitude towards the past, which has been associated with changes in the structure of government. In connection with the discrediting of the Soviet Union, the rapid decline of the Communist Party and its ideology, there was a collapse of Marxism, which provided for a certain model of time and history. The end of the revolutionary idea, a powerful vector that indicated the direction of historical time into the future, inevitably led to a rapid change in perception of the past.

Three models of the future, which, according to Pierre Nora, defined the face of the past (the future as a restoration of the past, the future as progress and the future as a revolution) that existed until recently, have now lost their relevance. Today, absolute uncertainty hangs over the future. The inability to predict the future poses certain challenges to the present. The end of any teleology of history imposes on the present a debt of memory.

Features of the life of memory, the specifics of its state and functioning directly affect the state of identity, both personal and collective. Distortion of memory, its incorrect work, and its ideological manipulation can give rise to an identity crisis.

The memorial phenomenon is a certain political resource in a situation of severe socio-political breaks and changes. In the conditions of the economic crisis and in the absence of a real and clear program for future development, the state often seeks to turn memory into the main element of national consolidation.

Keywords: *collective memory, historical memory, value, historical reconstruction, identity*